

Maastricht en de industriële revolutie

Ben Gales

Lezing Studium Generale, Maastricht, 26 oktober 2006

[DIA 1]

Dames en heren,

Allicht zijn er mensen die meer over Regout of over de Sphinx weten dan ik. Met de nodige schroom wil ik het dan ook vanavond met u hebben over Petrus Regout en zijn bedrijf. Die schroom is des te groter omdat juist nu toegang tot de archieven veel eenvoudiger is en er op diverse terreinen nieuw onderzoek wordt verricht. Het kan dus zijn dat wat u vandaag krijgt te horen binnenkort moet worden genuanceerd. Misschien wel achterhaald blijkt. Ik heb mij evenwel enigszins bezig gehouden met de geschiedenis van deze stad. En vandaar heb ik ook een beeld van de industrialisatie van deze mooie plaats. En daar wil ik een paar dingen over kwijt.

Inleiding

Dezer dagen wordt het befaamde ‘Album dedié a mes enfants et mes amis’ van Petrus Regout weer op de markt gebracht, dat merkwaardige prachtboek én verhuurbrochure uit 1866, 1868. Daarin liet Regout een curriculum vitae opnemen. Ik wil het hebben over een element daaruit: het koninklijk bezoek van Willem II.

Maar pas na geconstateerd te hebben dat zijn fabrieken eerst tegen het eind een plaats krijgen in dat CV. ‘Disons pour terminer’, laten we het uiteindelijk eens hebben over, ‘en pas dan komen de vrienden meer te weten over de bedrijven van Regout. Dus pas nadat het koninklijk bezoek was uitgemeten.

Pie Regout was status belust en misschien meer een handelaar dan een fabrikant. Maar niet alleen in dat opzicht is de episode over het koninklijk bezoek leerzaam.

In juni 1841 bezocht de nieuw bakken koning Willem II Maastricht.¹ Decennia later was Petrus Regout nog trots over zijn rol die hij toen speelde. Hij had de eregarde gecommandeerd in het uniform van een lansier.

[DIA 2]

Met nadruk wees Regout er ook nog op dat hij Willem II tot Vaals had geëscorteerd, een afstand van 5 mijl, die – en ik citeer nu ‘dhr. Regout met één en hetzelfde paard aflegde, en wel in vijf kwartier.’

Vijf mijl of vijf uur gaans afleggen in vijf kwartier is erg snel. Als ik het wel heb halen in ‘endurance’ wedstrijden paarden 16 km per uur gedurende maximaal 2 uur. Dan duurt het traject naar Vaals pak weg 2 kwartier langer dan Regout aangaf. Regout moet dus een heel bijzondere ruiter zijn geweest.

Nu zijn we vrij precies geïnformeerd over de tocht van Willem II. Want nadat hij de troon had bestegen, maakte hij een kennismakingstournee door Nederland en Luxemburg. Hij verbleef zo lang in Maastricht, omdat van daaruit goed uitstapjes waren te maken naar Kerkrade en Luxemburg. Bovendien was Limburg en was Maastricht een politiek gevoelige regio. De Belgische afscheiding was pas net achter de rug.

Ongetwijfeld bestond er een band tussen Petrus Regout en de Oranjes, Willem II in het bijzonder. Maenen heeft daar in zijn biografie op gewezen. Tijdens het staatsiebezoek vroeg Willem II Regout een buiten te kopen en deze schafte Vaeshartelt aan. Het kasteel waar Willem II verder nooit woonde en dat in 1851 de buitenresidentie van de Regouts werd.²

Echter, de extra warmte van de Oranjezon is een beeld gecreëerd door de Maastrichtse industrieel. Het beeld van een uitzonderlijke positie van Petrus Regout in het Maastrichtse gebeuren in die zomer van 1841 blijkt ook gecreëerd. Regout deed aan ‘impression management’, zoals Ad van Iterson in zijn proefschrift schreef.³ Ik ben het lang niet met alles eens in zijn boek, maar dit is een gelukkige term.

Er was inderdaad een erewacht, net als in al die andere Nederlandse steden en dorpen. De Maastrichtse viel op door het martiale uiterlijk. Dat contrasteerde nogal met de burgerlijke plunje die elders bon ton was. De Maastrichtse dracht werd overigens in het officiële verslag omschreven als ‘kostbare militaire fantazy-uniformen’.⁴

[DIA 3]

Petrus Regout was een van de 22 gewone leden. Net als andere bekende Maastrichtse namen: Batta, Bemelmans, Chainaye, Hupkens, Nijst, Nijpels, Pijls en namen die in dit verband mij weinig zeggen als Taiée en Yerna.

Vaandeldrager was Hanckar en commandant M. Bonhomme.

Hanckar was wollendeckenfabrikant en degene die de eerste stoommachine in Maastricht in bedrijf stelde. En wel in 1833.

M. Bonhomme zouden we de vervoerskoning van Maastricht kunnen noemen. Hij was belangrijk bij de pressie groep achter de Aken-Maastrichtsche Spoorweg-Maatschappij. Zijn naam was toentertijd vooral verbonden met de Maasvaart, de stoombootdienst op Luik van Bonhomme en Seydlitz.

De koning bezocht uiteraard de ‘sites’ van Maastricht: de Sint Servaas, de stedelijke Armenschool. Maar ook bedrijven: de kristalslijperij van Regout, maar net zo goed de fabriek van gekleurd glas van de Cartissers en de lakenfabriek van Hanckar.

Op een Tentoonstelling van Limburgsche Nijverheidsvoorwerpen kocht Willem II ‘vele kostbare voortbrengselen’. Dus hij schafte meer aan dan het vorstelijk dessertservies in kristal uit de fabrieken bij de Boschstraat gememoreerd door Maenen.

De boottocht met Bonhomme en Seydlitz komt in het officiële verslag er net iets belangrijker vanaf dan de overige bedrijfsuitjes. Misschien omdat dat zo goed als de laatste activiteit van de majesteit was. Maar ook omdat het koninklijk bezoek vooral in het teken stond van de infrastructuur.

Op ‘transparanten’ was in de stad te zien hoe een man in de kracht van zijn leven, de Rijngod, graag bereid was zich te mengen met een jeugdige vrouw, de Maasstroom. Willem II bezocht niet voor niets Kerkrade en met name de Domaniale mijn, een staatsmijn. Want dat bedrijf was belangrijk in de spoorwegplannen waar de industriële elite van Maastricht zich druk over maakte.

Door die infrastructuur achtergrond was Bonhomme bij het staatsiebezoek dé centrale ondernemer. De juffrouwen Bonhomme hadden het banier gemaakt; senior kreeg de diamanten herinneringsring die in elke pleisterplaats werd uitgereikt.

Het belang van de ondernemers moet men overigens niet overdrijven. Bij de diners en soupers zaten vooral politieke figuren aan: de burgemeester, de commissaris van de koning, mensen van de grensscheidingscommissie enz.

Welke les leert ons deze episode? ⁵

Op de eerste plaats dat Regout, hoewel belangrijk en aanstormend, nog niet het centrum vormde van het industriële Maastricht. Regout was een eind op weg om zich te ontwikkelen tot een ‘schoorsteenaristocraat’. Maar zijn rokende schoorstenen bevonden zich aan de periferie van de stad, hoewel zijn bedrijven inmiddels het grootste bedrijfscomplex vormden.

[DIA4]

Zoals deze tekening van Van Gulpen uit pakweg 1850 laat zien: niet alleen de schoorstenen bij de Boschstraat spuwden stoom. Dat deed ook een stoomboot.

De episode leert ons ook dat je niet echt kunt zeggen dat er niets was vóórdat Regout kwam. Soms schrijven historici dat pas jaren nadat Regout met zijn bedrijf begon ‘de lokroep van andere stedelijke fabrikanten (werd) gehoord.’ Of dat met de glasblazerij van Regout weer werd aangeknoopt bij een traditie die in het begin van de achttiende eeuw verloren was geraakt met het verdwijnen van het glasbedrijf van Bonhomme.⁶

Maar er ging iets aan Regout vooraf. Het begin was niet een vacuum.

En belangrijker nog: er gebeurde meer tegelijkertijd.

De episode leert ons ook iets over de stijl of de aard van de man. Reputatie, image was belangrijk en daarvoor werd soms zwaar geschut ingezet. Willem II was niet in vijf kwartier in Vaals. Hij deed er 10 kwartier over. Het is onwaarschijnlijk dat het gevolg niet bij de koning bleef.

Waarom Regout juist op deze manier het koninklijk bezoek in zijn curriculum opnam, is een vraag waar nauwelijks een goed antwoord is op te verzinnen. Maar dit niet-weten leidt wel tot een ander inzicht.

De geschiedenis van Regout roept vaak iets op van ongeloof. Uiteraard was hij een bijzonder, zo niet groot man. Maar er is altijd wel iets wat niet serieus valt te nemen.

Met de nodige afstand in tijd zijn wij geneigd daar ironisch over te doen. De befaamde paarden bij Vaeshartelt worden tegenwoordig vooral met een knipoog besproken.

[DIA 5]

In zijn Album was Petrus Regout er dodelijk serieus over. In Parijs had Regout bij de Champs Elysées de paarden van Marli gezien en blijkbaar gedacht: die moet ik ook hebben.

[DIA 6]

De kopieën had hij op voetstukken laten plaatsen. En typerend voor hem, die kregen een praktische functie én dat liet Regout de buitenwacht ook weten. In de voetstukken ‘bevindt zich een woning voor een gehuwde huisknecht met een marmeren schoorsteen, vijf muurkasten, kabinetjes, een kelder en zolder.’ Het commentaar van Mekking in 1975 was: een complete woning op zo’n klein oppervlak samen te persen, die...voldoet aan de ... inhoudsbeschrijving, lijkt ... een unieke prestatie.’⁷

Ironische verbazing zoals die van Mekking moet ons evenwel niet op een dwaalspoor brengen. De vraag dient telkens weer gesteld: hoe reëel waren uiteindelijk plannen, claims? Van de voetstukwoningen weten wij dat zij wel eens zijn gebruikt, maar volgens een brandverzekeringpolis toch ‘slechts zelden bewoond.’

Kortom Wahrheit und Dichtung liggen dicht bij elkaar als je het hebt over Regout en wij moeten ons de inspanning getroosten die te onderscheiden.

II

[DIA 7]

Petrus Regout representeert de industriële revolutie in Maastricht. Misschien wel de industriële revolutie in Nederland.

De term industriële revolutie nemen wij nog steeds in de mond en dan denken wij aan een fundamentele breuk ergens tegen het einde van de achttiende of in het begin van de negentiende eeuw. De wieg van die ‘vreedzame’ revolutie – de economische als contrast tot de politieke, Franse – was Engeland. Met enige vertraging volgden andere landen het Britse voorbeeld.

Toch zijn er tegenwoordig genoeg historici die de term industriële revolutie volledig verwerpen. Was er wel een revolutie? Was die revolutie ‘made in Britain’? En was het verschijnsel industrieel? Was er dan geen agrarische revolutie, geen transport revolutie, geen wetenschapsrevolutie?

Ik zelf hecht aan de term industriële revolutie, maar het is goed om de kritiek serieus te nemen. Want van die vooral Britse industriële revolutie is in de cijfers weinig terug te zien.

Een kerngegeven om iets over het reilen en zeilen van een samenleving te zeggen is het reëel nationaal inkomen per hoofd van de bevolking. Als wij vanaf het heden terug kijken dan is alles wat voor de tweede wereldoorlog gebeurde weinig imposant.

[DIA 8]

Dat geldt voor Nederland. Dat verandert niet als wij kijken wat er in de kraamkamer van de industriële revolutie gebeurde, het Verenigd Koninkrijk.

[DIA 9]

De 18e en 19e eeuw doen zich aan ons voor als één lange horizontale streep.

Nu heeft dat alles te maken met het verschijnsel van grote getallen die misleiden. Als mijn inkomen toeneemt van 10 euro naar 100 euro, dan is dat een vertienvoudiging. Neemt het toe van 1000 naar 1100 euro, dus met een even groot bedrag, dan hebben wij het over een 10 procent vermeerdering. Willen wij een oordeel hebben over een evolutie en dan vooral over een evolutie op de lange termijn, dan moeten wij naar de groei kijken. Dat gebeurt in het volgende plaatje.

[DIA 10]

Dit laat zien dat er wel degelijk iets is gebeurd rond 1800, een knik in de ontwikkeling. Erg spectaculair is die knik niet. Bovendien laat het plaatje een verpletterende continuïteit zien. Veel stabiliteit voor de knik. Veel stabiliteit na de knik.

Heel veel van een ‘revolutie’ valt er in deze tijdreeks niet te ontdekken. Of het zou de knik moeten zijn en de factoren die daarvan de oorzaak waren.

Als historici het tegenwoordig hebben over de industriële revolutie dan denken zij eerder aan een sluipende verandering dan aan een abrupte, grote schok. En dan zien zij dat eerder als een fenomeen met wortels ver in het verleden dan als een verandering die opeens uit de hemel kwam vallen.

In welke mate was dan die verandering Brits? De meningen zijn verdeeld. Je kunt de gemeenschappelijke ontwikkeling benadrukken. De verschillen tussen landen lijken op den lange duur immers niet al te groot.

[DIA 11]

Globaliter ondergingen Engeland, Nederland, Duitsland, de Verenigde Staten en landen zoals Frankrijk en België die ik hier niet heb afgebeeld, een vergelijkbare ontwikkeling. De industriële revolutie was een Europees of westers fenomeen. En in al die landen was de evolutie teleurstellend weinig schokkend.

De meeste dynamiek komt nog van derde wereld landen, de dynamiek van het inhalen van het rijke westen.

Toch zijn er argumenten om naar de knik te kijken en meer precies naar de landen waarvan altijd werd gezegd dat daar de industriële revolutie begon.

Het resultaat van de industriële revolutie was moderne economische groei.

Modern betekent hier permanente economische groei, dus een toename van het materiële welzijn op de lange duur zonder einde. Dat er een economisch perpetuum mobile werd uitgevonden was een doorbraak in de vele duizenden jaren mensheidsgeschiedenis.

Op de tweede plaats waren juist de verschillen groot vóórdát het proces van moderne economische groei zich verspreidde.⁸

Het reële inkomen van de meeste mensen op de wereld stond fors onder druk. De levensstandaard in Delhi of Peking daalde vanaf het einde van de middeleeuwen tot diep in de negentiende eeuw en dat gold ook voor Europese landen als Oostenrijk en Italië.

Uitzonderingen waren de Nederlanden waar het reële loon stabiel hoog bleef en Engeland waar het in de zeventiende eeuw begon toe te nemen.

Dit verschil is van belang omdat in die landen een aanzienlijk deel van de bevolking meer inkomen had dan het absolute minimum. Terwijl daarentegen in Peking, Delhi, Wenen en Florence het loon naar het bestaansminimum tendeerde.

Waar kwamen dan die verschillen tussen de landen vandaan? Dat had te maken met de bevolkingsontwikkeling en de mate waarin een land of regio kon profiteren van handel over de grenzen heen.

Toename van de bevolking betekende gewoonlijk dat de reële verdiensten onder druk kwamen te staan.

Handel en de vraag naar arbeidskrachten die daarvan het gevolg was, leidden tot een verbetering van het inkomen. Door handel kon zelfs een verbetering van de levensstandaard samen gaan met bevolkingsgroei, zoals het geval was in Engeland en ook de Nederlanden.

Hoge reële lonen vormden een prikkel om mensen door machines te vervangen. Wat iedereen zich terecht herinnert van de industriële revolutie was het vervangen van handwevers door fabrieksmatige weefinstallaties en van spinners door spinmachines.

Die machines moesten uiteraard uitgevonden worden. Maar belangrijker nog voor het begrijpen van de industriële revolutie is dat de omstandigheden gunstig moesten zijn voor zo'n mechanisatie.

[DIA 12]

Gunstige omstandigheden waren allereerst goedkope energie – steenkolen.

Vervolgens een verhouding tussen loon en kapitaal die het vastleggen van geld in steen, hout, ijzer en dergelijke bevorderde.

En, last, but not least, winstgevende Research en Development.

Of wel de ambitie om spullen en productieprocessen te imiteren en te verbeteren, zoals fraai verwoord in het devies op het Clermont huis te Vaals: 'ik verwacht naijver'.

Dergelijke omstandigheden hingen voor 1800 in het Luikse, bij Aken, maar ook in Limburg als het ware in de lucht.

Als het lukte konden machines immense veranderingen bewerken. Wij associëren de industriële revolutie met katoen omdat de verschuivingen juist in de textielnijverheid zo groot waren. Lancashire in Engeland concurreerde India weg. Kortom, als mechanisatie leidde tot een concurrerend product dan kon de groei enorm zijn.

Minder nadruk op techniek is in de context van vandaag goed. De technische veranderingen in de textiel, maar ook in veel andere bedrijfstakken waren niet spectaculair. Zij waren vooral van het '99 % zweet, 1 % inspiratie'-type, micro-inventies.

Waar het mij vandaag om gaat is de samenhang tussen niet al te fundamentele inventiviteit en relatief hoge arbeidskosten. In lage lonen landen was het al snel niet waard in machines te investeren. De bespaarde arbeid woog niet op tegen de extra kosten aan kapitaal.

Waren hoge lonen omdat zij mechanisatie uitlokten dan niet op den duur nadelig? Nee althans niet noodzakelijkerwijs. Dit optimistische antwoord moet u zien in samenhang met een ander probleem. Als je de industriële revolutie kunt zien als een vuurtje, waarom doofde het dan niet uit? Wat zorgde ervoor dat het vuurtje bleef branden, dat er continuïteit was in de transformaties? Vernieuwingen verouderen immers.

Dat is uiteraard de 1 miljoen euro vraag. Behalve massa-industrieën zoals de textiel waren er ook industrieën die verspreiding van verandering bevorderden. Die ervoor zorgden dat op een breed front de productiviteit toenam.

De stoommachine en de machinebouw waren daarom van speciaal belang in de industriële revolutie. Die vormden de ‘general purpose technology’, zoals elektriciteit dat later zou worden en digitale techniek meer recent.

Wat leert ons dit over Maastricht?

[DIA 13]

Dat wij Regout in zijn omgeving moeten plaatsen en daarbij niet de voorgeschiedenis moeten vergeten.

Dat wij Regout niet alleen binnen Maastricht moeten zien, maar ook op nationale en internationale markten. De industrialisatie van Maastricht was er immers een van specialisatie op consumptiegoederen. En consumptiegoederen veronderstellen een consumptiesamenleving.

Tenslotte de laatste les van de algemene geschiedenis van de industriële revolutie. Wij moeten niet alleen kijken naar een of twee veranderingen, maar ook de continuïteit in verandering in ogenschouw nemen.

III

Tot op zekere hoogte was het ontstaan van het fabrieksimperium van Regout toeval. Als er geen Belgische revolutie was geweest en als Dibbets niet de vesting had behouden voor Nederland, dan had de geschiedenis een heel ander verloop gekregen.

Regout had medio jaren 1820 al een handslijperij opgericht, waar 4 arbeiders werkten. Het aantal slijpstoelen was tot 16 gegroeid voordat het fabriekje op stoom overging. Maar in 1834/1835 maakte hij een kwantumsprong.

Door een aantal overheidsingrepen verwierf het Maastrichtse bedrijfsleven in 1833 en 1834 opeens een gunstige positie ten opzichte van de nijverheid elders.

Pie Regout reageerde door een grote glasslijperij op te zetten en vergunning aan te vragen voor het installeren van een stoommachine. Zo'n machine was kenmerkend voor de overgang naar fabrieksmatige productie. In de slijpstoelen zelf was weinig nieuws. De aandrijfkracht werd machinaal en om de kosten daarvan aan te kunnen worden 80 slijpstoelen samengebracht tot een fabriek. Schaalvergroting gekoppeld aan mechanisatie van de aandrijving, dat was nieuw.

Regout was niet de enige die reageerde. Hanckar had net voor Regout een stoommachine geïnstalleerd. De doorbraak ten gevolge van de 'geheime koninklijke kabinetsrescripten' was beperkt, maar het gaf een basis om te experimenteren en te leren.

Maastricht genoot ook van structurele voordelen. Maastricht was een overloopegebiedje van wat in en bij Luik. Daar hadden sedert het midden van de achttiende eeuw de veranderingen plaats die wij met industriële revolutie aanduiden. Dat gold ook voor de streek rond Aken. Maastricht was daarvan niet geïsoleerd en veel van de factoren die gunstig uit pakten voor Luik en Aken, waren ook aanwezig in Maastricht.

Steenkool was in de stad al lang gemeengoed geworden. Maastricht had deel in de transport revolutie die een belangrijk onderdeel was van de industriële. Maastricht was vroeg betrokken bij de komst van de stoomlocomotief.

[DIA 14]

Het is de vraag of de Aken-Maastrichtsche Spoorweg-Maatschappij uiteindelijk voor Maastricht zo'n cruciale innovatie was. Regout als persoon was meer gericht op watertransport, maar hij had dan ook spoedig ruzie met de mensen achter de spoorwegmaatschappij. Hij zag zich zelf als dé oprichter, maar hij moest door de rechter gedwongen worden over de brug te komen met het aandelen-geld toen er geïnvesteed moest worden.

Hoe dan ook, Maastricht was en bleef een knooppunt met goede aan- en afvoerwegen.

En waar men goed op de hoogte was of kon zijn van wat in het nabije zuiden gebeurde. Ook dat was een structureel gunstige omgevingsfactor. Regout maakte carrière in de jaren 1820 door als handelaar in te spelen op wat bij Val Saint Lambert gebeurde.

Zonder deze structurele voordelen – energie, infrastructuur, kennis - is niet goed te verklaren waarom ook anderen initiatieven ontplooiden.

Goed voorbeeld doet volgen, maar Clermont en Chainaye moesten ook de concurrentie kunnen aangaan. Idem dito voor de oprichters van de KNP.

De voordelen waren niet beperkt tot Maastricht of Weert bij Meerssen. Niet alleen de Maastrichtse, maar ook de Roermondse papierfabrieken streefden in de jaren 1850 de traditionele Zaanse papiernijverheid voorbij.

Er waren binnen dit grotere geheel ook enige Maastrichtse eigenaardigheden.

Binnen die euregio waar de industriële revolutie plaats had, was Maastricht een beetje een uithoek. Niet omdat het zo ver verwijderd was van de actie, maar omdat het een rustig veranderende plek was.

Voor menigeen is een explosieve bevolkingsgroei, een snelle urbanisatie karakteristiek voor de industriële revolutie. De ontwikkeling van de mijnstreek van na 1900 zou typisch zijn. Plaatsen als Manchester of Charleroi barsten binnen enkele jaren uit hun voegen.

[DIA 15]

Nu was zo'n bevolkingsexplosie geenszins het algemene patroon. De stedelijke groei in de euregio in zijn algemeenheid was gematigd.

[DIA 16]

Maar vergeleken met Luik en Aken was de groei in Maastricht nog gematigder. In Maastricht had juist een industriële revolutie plaats met een tot 1860 nauwelijks toenemende bevolking. Maastricht trok weinig mensen van buiten aan. Integendeel, de stad kende meestal een vertrekoverschot.

[DIA 17]

De geringe toevloed van buitenstaanders wordt door menigeen in verband gebracht met een speciaal voor fabrikanten belangrijk 'voordeel'. Bijna iedereen

wijst erop dat Maastricht veel paupers had. Dat daarom fabrikanten geen gebrek hadden aan arbeidskrachten en dus graag arbeidsintensieve industrie in Maastricht vestigden.

De Nederlandse overheid heeft vanaf vroeg in de negentiende eeuw cijfers verzameld over armoede. Dat zijn vaak hoofdpijnstatistieken. Maar hoe dan ook lijken de cijfers aan te tonen dat armoede in Maastricht groot was.

[DIA 18]

Inderdaad, een op de drie of meer Maastrichtenaren trok van het Burgerlijk Armbestuur. Althans tot pakweg het midden van de negentiende eeuw. Een nog groter deel van de bevolking werd medisch bedeed. Viel onder de ziekenfondsgrens, om het in modernere termen te zeggen.

Mijns inziens wordt te gemakkelijk geroepen dat één derde, de helft of nog een groter deel van de bevolking in bittere armoede leefde. Problematisch is vooral de suggestie dat die één derde of die helft geen inkomen kon verdienen en daarom volledig waren aangewezen op liefdadige anderen. En later op fabrikanten. Was armoede een Maastrichtse specialiteit?

U en ik zijn veel rijker en klagen veel eerder over de betaalbaarheid van voorzieningen. Er was dan ook helemaal geen sprake van een gigantische overdracht van inkomen. Er waren misschien wel veel bedeeden, maar zij kregen gemiddeld bijzonder weinig.

Als je de bedragen bekijkt die besteed werden aan armoedebestrijding

[DIA 19]

dan zie je een heel ander beeld. Het niveau van de uitkeringen was laag en daalde structureel vanaf de Franse tijd.

En ik zou u ook vergelijkende cijfers kunnen laten zien. Limburg had een Belgische bedelingcultuur: meer mensen op de bedelinglijsten dan in de meeste Nederlandse provincies, maar met kleine uitkeringen. Noch bij de bedragen noch bij de aantallen hoorde Limburg bij de top, althans als wij Limburg vergelijken met de Nederlandse én de Belgische provincies.

Het argument dat het ontstaan van fabrieken op zich een indicatie is van armoede creëert een logisch probleem. In de hier gepresenteerde optiek veronderstellen fabrieken mechanisering. Is arbeid heel goedkoop dan ligt het meer voor de hand dat fabrikanten kiezen voor handarbeid.

Dat gebeurde ook. Maastrichtse jongetjes fungeerden deels als elektromotoren die draaibanken in beweging brachten – in 1867 de meeste kinderarbeid – en meisjes waren transportbanden: zij liepen voortdurend de trappen op en af om potten weg te brengen.⁹

Stel je dat de Maastrichtse arbeid uiterst goedkoop was, dan betoog je tegelijkertijd dat Petrus Regout zijn imperium baseerde op hand slijpstoelen in plaats van met stoom aangedreven installaties. Maar hij ging juist over op stoom.

Bovendien betekende fabrieksmatige productie massa fabricage en wel van slechte kwaliteit, althans aanvankelijk. En dat spul moest afgezet worden.

Overigens was ook P. Regout zelf er niet van overtuigd dat fabrikanten in een gemakkelijke arbeidsmarkt opereerden.

[DIA 20]

Regout schreef een opmerkelijke brochure over het pauperisme. Bijna als Marx worstelde hij daarin met het probleem dat – en ik citeer – ‘hoe meer de kracht van het kapitaal zich doet gevoelen, des te grooter bezwaar [de minder bevoorregten] ondervinden om zelve het noodige te verdienen.’¹⁰ Mechanisering bedreigde handenarbeid.

Maar betekende dat een ruime arbeidsmarkt? Niet volgens Regout. Want tegelijk klaagde hij over het lot van de fabrikant en dat is hier belangrijk: ‘bijna overal [zijn] de dagloonen zeer hoog..., zoodat het niet gemakkelijk is de werklieden zoolang te onderrigten totdat zij op zoodanige hoogte zijn, dat zij den fabrikant voordeel kunnen aanbrengen’.

Regout’s strategie was zich te richten op nog onbedorven generaties: ‘zij, die op jeugdigen ouderdom in fabriekarbeid geoefend worden, zijn in den regel later de beste werklieden’.¹¹

Om misverstanden te voorkomen. Veel fabrikanten richtten zich op kinderen of jongeren, omdat fabriekwerk bij uitstek geschikt voor hen zou zijn. Een teken dat fabriekarbeid niet aantrekkelijk was. Maar ook dat het fabrikanten moeite koste een concurrerend salaris te betalen.

Mijn stelling is niet dat alles koek en ei was. De Maastrichtse arbeidsmarkt was in het begin voor Regout een gegeven. Hij ontwikkelde zich pas allengs tot een

marktleider. En het is de vraag of dat zijn arbeiders zo uitzonderlijk maakte binnen de lokale arbeidsmarkt.

[DIA 21]

Kenmerkend voor de arbeidsmarkteffecten van de **Maastrichtse** industrialisatie is niet dat armoede het startpunt was. Maar dat eigenlijk al vroeg de dynamiek niet groot genoeg was om van de stad een groeipool te maken. De evolutie stagneerde eigenlijk opmerkelijk vroeg.

Maar voordat ik meer over de stagnatie kan zeggen, moeten we nog even de groei schilderen.

[DIA 22]

De hoofdactiviteiten van de Sphinx waren in de 19e eeuw glasslijpen, glasblazen en aardewerk. De dynamiek van het bedrijf vormde de verschuiving van glas naar aardewerk. Glas stagneerde spoedig – in de jaren 1850 en daarom was dit product niet aantrekkelijk voor de Céramique - en aardewerk zorgde voor de groei.

[DIA 23]

Het is niet helemaal duidelijk waarom glas en kristal achter bleven. Maenen heeft het over ‘het noodlot van luxeartikelen’.¹² Dat is niet helemaal bevredigend. Want de Sphinx kon – of wilde - de ontwikkeling van de Belgische glasnijverheid niet volgen.

[DIA 24]

De dia laat indexcijfers zien. U moet dat opvatten alsof we terug kijken. Naar mate de helling naar beneden groter is, was de groei in het verleden groter. De rechte lijnen geven de trend weer. De Maastrichtse ontwikkeling was duidelijk trager dan die in België.

Het lijkt er dus op dat de Sphinx koos voor een massaproduct en voor massafabricage. En, kunnen we daaraan toevoegen, mogelijk waren de omstandigheden in Maastricht minder gunstig voor de ontwikkeling van producten met een hogere toegevoegde waarde.

Rond 1875 verflauwde de groei ook in het aardewerk en in de jaren 1880 was de terugval nog duidelijker. Vooral bij de werkgelegenheid vertaalde dat zich in

stagnatie. Nu was dit niet uitzonderlijk. Ook bij de KNP ging het minder crescendo, zelfs minder dan aan de andere kant van de Boschstraat.

[DIA 25]

Niet alleen de productie, maar ook de werkgelegenheid stagneerde bij de Sphinx na 1880.

[DIA 26]

Zowel bij de arbeiders als bij de employees. Bij de pennenlikkers – de employees – al eerder dan bij de productiemedewerkers.

De uittocht van de Regouts valt ook op. De Mosa, vloertegelfabriek kwamen er omdat niet elk familielid ‘een passend bestaan [kon] vinden in dat bedrijf.’¹³

Dit suggereert dat niet alleen externe omstandigheden, een slechte conjunctuur, hier achter zaten. Want begin je dan een nieuwe fabriek?

De Sphinx begon de trekjes van een rijpe industrie te vertonen. Een industrie waar de eerste impulsen van technische innovaties of nieuwe markten uitgewerkt zijn. Op afbeeldingen van technische processen uit de jaren 1880 en uit de jaren 1920 of 1930 vallen op het eerste gezicht de overeenkomsten op.

[DIA 27]

Wij moeten oppassen met te veronderstellen dat de tijd bleef stilstaan en dat dit niet anders kon. Er is geen enkele reden waarom in een rijpe industrie geen technische innovaties zouden plaats hebben. Er is geen enkele reden waarom in een niet groeiende fabriek met een rijpe techniek geen goede boterham verdiend kan worden. Koppen en schotels waren en zijn ook nu nog gevraagde voorwerpen.

Kijken we naar de afzet.

Als voormalig handelaar had Petrus Regout altijd groot belang gehecht aan het bewerken van markten. Omdat Regout met zo wat iedereen ruzie kreeg weten wij dat hij daarbij wel eens overdreef. Martin Dohmen was een tijd lang Regout's zaakgelastigde in Japan en hij schreef in 1866 zijn frustraties van zich af. ‘Hoe kan het in een verstandig brein opkomen om een boek over de wateraftappingen der Maas en meerdere dolligheden te zenden naar Japan!’¹⁴

Voor iemand die de kruistocht tegen vrijhandel tot zijn raison d'être maakte, was Regout's bedrijf opmerkelijk internationaal georiënteerd.

Bij de afzet van glas zien wij stabiele verhoudingen.

[DIA 28]

Dat is geen verrassing. Grappig is dat het bedrijf nog bijhield hoeveel glas in Maastricht werd verkocht, zo'n 2 procent van de afzet wereldwijd of ruim 3 van die in Nederland.

Bij het aardewerk was aanvankelijk de nationale markt belangrijk, maar rond 1875 kwam daarin de klad.

[DIA 29]

Buitenlandse markten zorgden voor compensatie.

Maar uiteindelijk was dat niet voldoende, want het bedrijf kampte met een meer fundamenteel probleem en verre markten boden daarvoor maar een partiële oplossing. De productiviteit ontwikkelde zich teleurstellend. Wel was er tegen het eind van de jaren 1890 een begin van verbetering in het aardewerk.

[DIA 30]

IV

Groei en stagnatie hadden repercussies op de productiefactor arbeid, de mensen betrokken bij het bedrijf.

[DIA 31]

De fabrieken van Petrus Regout begonnen klein en binnen de Maastrichtse samenleving was hun belang dan ook in den beginne beperkt. Ons beeld wordt toch erg gedomineerd door indrukken van tegen het einde van de negentiende eeuw of later. Echter, omdat het bedrijf zo groeide, domineerde de Sphinx op een gegeven ogenblik de lokale arbeidsmarkt. In 1887 was zij goed voor de helft van de plaatselijke werkgelegenheid.

[DIA 32]

De Céramique, KNP etc waren ook relatief grote bedrijven. Het belang van het grootbedrijf was dus nog aanzienlijk meer dan de helft. In Maastricht werkte dus $\frac{3}{4}$ van de beroepsbevolking in het groot bedrijf.

Maastricht was dus én industrieel én grootschalig industrieel, hoewel ook in Maastricht het kleinbedrijf niet helemaal mocht worden uitgevlakt.

Je zou kunnen zeggen dat het grootbedrijf een Maastrichtse traditie was die terugging tot voor de oprichting van de Sphinx.

Als ik met de beschikbare gegevens voor 1816 een vergelijkbaar plaatje zou maken als dit van 1887, dan zou een groot bedrijf nog sterker domineren dan de Sphinx. In dat jaar vonden 300 Maastrichtenaren werk bij de manufactuur van militaire equipment-stukken. Werken in een grootschalige omgeving was Maastrichtenaren dus niet vreemd. De data over 1816 zijn wel een stuk problematischer.

Bij de Sphinx werkten geschoolde arbeiders maar toch ook veel minder- of ongeschoolde arbeiders. Het aandeel van de ‘quinzaine’ geeft daarvan een indruk.

[DIA 33]

De verhoudingen waren, zeker, later in de 19^e eeuw vrij stabiel. En dat spoort met de eerder aangestipte analyse van de onderneming als een rijpe industrie. Ik wil het nu vooral over de arbeidsvoorwaarden hebben.

Belangrijk voor de Maastrichtse sociale geschiedenis is dat de ervaringen van de arbeiders uiteen liepen.

[DIA 34]

Glasblazers begonnen als goed betaalde elitearbeiders. Maar hun positie stond voortdurend onder druk en in de loop van de jaren ondervonden zij een materiële en sociale neergang. Bij de vakarbeiders in het aardewerk was de evolutie omgekeerd. Zij gingen erop vooruit.

Nu is het enigszins misleidend om alleen naar vakarbeiders te kijken. Hoe verging het de massa, de vele, minder geschoolde Jan of Marie Splinters.

[DIA 35]

Gegevens die een totaal overzicht geven zijn schaars voor de beginperiode. We kunnen hoogstens een imaginaire lijn trekken tussen 1849 en 1872. Als we dat doen dan lijkt er sprake te zijn geweest van vooruitgang in het derde kwart van de negentiende eeuw. En nauwelijks van verbetering in het vierde kwart. En dat past bij het eerder afgestoken verhaal van groei en stagnatie.

Toch kun je ook een heel andere visie hebben. Want er zijn gegevens die een heel andere indruk wekken: dat het derde kwart minder gunstig was en het vierde eerder gunstig. Althans voor de werknemers.

Kijk bijvoorbeeld naar de inspanningen van het Burgerlijk Armbestuur om Maastricht gezond te houden.

[DIA 36]

De verhoudingen tussen het Armbestuur en de fabrieksarbeiders en hun bazen was complex. Waar het mij nu om gaat, is dat voor representatieve gegevens over het minvermogende deel van de Maastrichtse bevolking je bij het BA moet zijn. En dan blijkt de ziekteconjunctuur opgang te vertonen tussen 1850 en 1875 en daling nadien.

De wereld van de arbeidsvoorwaarden is niet zo simpel als het soms lijkt. Want het vorige plaatje heeft weliswaar betrekking op het gemiddelde loon en dus zijn ook de quinzaine arbeiders en arbeidsters meegeteld. Maar dat gemiddelde loon is het nominale loon en daarom kan zo'n plaatje misleidend zijn.

Een goed loon is fijn, maar voor de meeste mensen is loon toch vooral koopkracht. Daarom zijn we ook geïnteresseerd in het reële loon en daarin nog meer dan het nominale. Het reële loon kunnen we eigenlijk alleen benaderen. Wat de prijzen waren van een mandje aan noodzakelijke goederen en diensten is niet goed bekend. Zeker niet van het Maastrichtse mandje, waarbij ook nog rekening moet worden gehouden met de belastingen. Maar ook een benadering kan informatief zijn.

[DIA 37]

Het verschil is subtiel. Maar in reële termen lijkt er weinig veranderd te zijn tussen 1850 en 1875 – we moeten weer een imaginaire lijn trekken – En in het laatste kwart van de negentiende eeuw nam het reële loon iets toe.

Door de nominale loonsverbetering bleven mensen de inflatie de baas, maar meer ook niet. In het laatste kwart zorgde juist een dalend prijspeil dat de koopkracht toenam, terwijl de lonen niet veranderden.

Dit geeft een typisch beeld van de industriële revolutie en met name het effect ervan op de arbeiders.

In Maastricht was het **directe** effect – de komst van nieuwe industrieën en de concentratie van werk in grote bedrijven – beperkt. De baten die men meenam uit de loonhal waren gezien als koopkracht gering.

De echte baten waren vooral **indirect**. De industriële revolutie, de transport revolutie en de globalisering die daarmee samenhang, maakten levensmiddelen, kleding, huisraad enz. goedkoper. De baten kwamen in zekere zin meer van buiten dan van binnen.

Laten we proberen de lonen bij de Sphinx te vergelijken met de arbeidsvoorwaarden buiten de fabriekspoort.

Het nominale en reële loon op de Sphinx – het gemiddelde – week aanvankelijk nauwelijks af van wat gebruikelijk was in de Limburgse bouw. Volgens de Rijksbestekken ving een aardwerker evenveel.

[DIA 38]

Rond 1875 ontstond zelfs een niveauverschil ten gunste van de bouw en dat verschil werd in de fabriek niet meer goed gemaakt.

Het is moeilijk om op bredere schaal loonniveaus te vergelijken. Maar we kunnen wel iets zeggen over de ontwikkeling.

[DIA 39]

Hierbij kijken we weer met indexcijfers terug.

Omdat de Limburgse aardwerker hoger eindigde dan de Sphinx arbeider, is bij deze benadering zijn beginpunt lager. Limburg, de bouwwereld, en België – 5 Belgische industrieën - liepen in pas en de vooruitgang was vergelijkbaar. In Maastricht was de toename geringer. Zelfs nog iets geringer dan in het bedrijfsleven in Amsterdam.

Eigenlijk mag ik niet voorbij gaan aan de kinder- en vrouwenarbeid, maar dat doe ik toch. Ik breng louter in herinnering wat algemeen bekend zou moeten zijn.

[DIA 40]

Namelijk dat productiefactor arbeid in de jaren van de industriële revolutie niet alleen volwassen mannen, maar ook vrouwen, jongens en meisjes omvatte. De – ‘niet-mannen’ waren in Maastricht belangrijk. De papierfabriek en het sigarenbedrijf van Philips hadden hun dames.

[DIA 41]

Maar het aandeel van vrouwen en jongeren was binnen de Sphinx opmerkelijk groot, cijfermatig – ruim de helft – en verhoudingsgewijs.

Deze dia suggereert dat bij de Céramique minder kwetsbare groepen waren te werk gesteld dan bij de Sphinx. Althans in 1887. Als ik de gegevens verder zou detailleren komt dit nog meer prominent naar voren.

Qua vrouwenarbeid ontlieden de beide fabrieken elkaar niet veel. Bij de jongeren zette de Sphinx relatief veel ‘kinderen’ aan het werk, de leeftijdscategorie van 12 tot 16. Terwijl de Céramique zich specialiseerde in jeugdigen, de 16 tot 18 jarigen.¹⁵

Toch moeten wij voorzichtig zijn. Al vrij vroeg in de negentiende eeuw kreeg de Sphinx last van een reputatieprobleem. En naar mate de Sphinx een zwartere kleur kreeg, kreeg de Céramique een lichtere.

Het kostte Petrus Regout en later de leiding van de Sphinx moeite om de buitenwacht te overtuigen. Omdat die bij voorbaat sceptisch was. De Regouts probeerden het en uitten zich publiek. Maar de manier waarop leidde tot het tegengestelde resultaat van wat bedoeld.

Een mooi voorbeeld is het onderzoek van de staatscommissie naar kinderarbeid omstreeks 1867. De commissie had ambitieuze plannen, maar klaagde over gebrek aan medewerking van én de Maastrichtse fabrikanten én de Maastrichtse arbeiders. Echter, Regout persoonlijk leidde commissieleden rond.

De indruk die het verslag nu wekt is gemengd. In de glasblazerij zong het werkvolk en de volwassen glasblazers zagen er stevig en sterk gebouwd uit. Op de Boschstraat observeerde men ook de arbeiders bij het verlaten van de fabriek en daarover was het verslag minder gunstig: ‘zeer vermoeid, klein van gestalte en bleek’.

Maar het is nog aardiger om tussen de regels van de rondleiding te lezen.

De commissie rapporteerde wat haar werd verteld. Over het drinken van ‘water met een klein gehalte zwavelzuur gemengd’ om de gezondheidsbedreigingen in de meniefabriek tegen te gaan. Zij gaf ook Regout’s discussie van de loodvergiftiging weer en leerde van een arts, dat de zuurachtige Belgische bieren en de loden pijpen in de kroegen een belangrijkere oorzaak waren dan het fabriekswerk.

De commissie zette echter ook zwart op wit dat zij bij de rondleiding niet alles had gezien, maar wel door een half openstaande deur de gipsmalerij vol stof. En stof was slecht!¹⁶ Blijkbaar vertrouwde men noch de gastheer noch zijn toer helemaal.

Slechte of goede reputatie sporen echter niet altijd met de realiteit. Of exacter: de realiteit is vaak complex. Bij de confrontatie tussen Sphinx en Céramique kun je zowel naar voor de Sphinx ongunstige als gunstige indicatoren verwijzen.

Zo lijken ziekteverzuimcijfers anno 1900 te illustreren dat het psychisch welbevinden van de Sphinx arbeiders lager lag dan bij de Céramique

[DIA 42]

Want zij meldden zich vaker ziek.

Echter, bij een onderzoek naar loodvergiftiging van het Geneeskundig Staatstoezicht kwam de Céramique er minder goed vanaf. Daar was meer merkbare vergiftiging.¹⁷

[DIA 43]

Het zou dus beslist de moeite waard zijn om beide bedrijven systematisch te vergelijken.

V

In plaats van dieper in te gaan op de secundaire arbeidsvoorwaarden, wil ik de discussie over de reële lonen koppelen aan een kleine beschouwing over de leefomstandigheden in het algemeen.

De industriële revolutie is nauw verbonden met urbanisatie. De revolutie had plaats in de steden of gemeentes die uitgroeiden tot steden. Een belangrijke component van de industriële revolutie was daarom maatschappelijke innovatie. Of het gebrek aan maatschappelijke innovatie.

[DIA 44]

Ik wil hier met Regout's befaamde Cité Ouvrière als illustratie iets zeggen over maatschappelijke innovatie in Maastricht.

Voor de reputatie van de Regout's was het schadelijk dat Poels in 1917 het 'nergens zijn weerga vindend menschenpakhuis van de Sphinx in de Antoniusstraat', 'de in rouw gehulde arbeidersvrouwen' en de 'kleine jonge teringleider' uit de Cité als centrale metaforen gebruikte voor een revolutionaire rede 'arbeiders van Maastricht, omhoog de loonen!... Arbeiders van Maastricht, weg met de krotten!'¹⁸

Je ziet Poels al bijna met geheven vuist. Als katholiek activist wilde Poels overigens vooral bereiken dat Maastrichtenaren niet langer onbekommerd en onverstoord borrels gingen drinken aan het Vrijthof. En dat Maastrichtse arbeiders de mijn ingingen.

[DIA 45]

Buitenstaanders hadden lang een gematigd positief beeld van de Cité. De zojuist aangehaalde commissie uit 1867 constateerde dat toen al negatieve geluiden waren te horen. Maar schreef zelf: 'Er heersche daar een zeker welvaren.' Wel stonken de (collectieve) secreten.

De commissie van 1890 wees op nadelen, met name de overbevolking, maar noemde de Cité de beste onder de Maastrichtse kazerne woningen.¹⁹

De omstandigheden elders waren erger. Het toppunt waren volgens een onderzoek van na 1900 de arrestantenlokalen van de marechaussee: dat waren Middeleeuwse oubliëttés.²⁰

De Cité was voor niet-Maastrichtenaren lang een architectonisch voorbeeld van praktische oplossingen voor problemen die zich voordeden toen in steden zich een industriële revolutie voltrok.

In een vroege beschrijving van de Cité worden de oplossingen voor het ventilatieprobleem benadrukt, de stortkoker voor het huisvuil, het asfalt op de bodem van de privaten en de rustplaatsen in de trap naar boven, de kelderkeukens, de interne, collectieve waterleiding.²¹

Sommige oplossingen waren minder belangrijk, omdat de problemen minder belangrijk waren. De toewijzing van de privaten rechts aan mannen en die aan de linkerkant aan vrouwen valt in die categorie. Sommige oplossingen waren

wellicht minder praktisch. Bijvoorbeeld die kelderkeukens in een gebouw van zes verdiepingen met een bewoonde zolder toe.

Maar de watervoorziening, vuilverwerking, ventilatie waren grote problemen in steden, naast het vinden van een woon en leefplek überhaupt en het vinden van voedsel van een acceptabele kwaliteit. Nog in 1900 was er bij ruim 8 procent van in Maastricht onderzochte producten iets mis.

Hierin verandering te brengen vergde investeringen in instituties die een oogje in het zeil hielden en in gedragsverandering.

Er ontstond deels behoefte aan andere, betere leefomstandigheden omdat oude omstandigheden minder acceptabel werden. Men ging anders denken. Laat ik een gruwelijk voorbeeld aanhalen.

Achter het oude stadhuis van Maastricht, zo rapporteerde in 1873 een geneeskundig inspecteur, bevond zich tussen de woningen een afdak waar verdronkenen of de lijken van andere verongelukten worden bewaard. Daar werden ook de lijkopeningen verricht. Ik citeer: ‘de gasvormige ontbindingsproducten waren hinderlijk voor de omwonenden... terwijl het gebezigde water langs de goot en voorbij eene publieke pomp afvloeide en den bodem en het water bezoedelde.’

Dat zoiets nog kon was inmiddels onbegrijpelijk. Temeer omdat er op Calvarie ook nog een lijkenhuis was, een beter alternatief.²² Enige traagheid was onmiskenbaar bij de overgang naar moderne condities in Maastricht.

Mensen gingen anders denken en kregen andere behoeftes, mede omdat zij het materieel (iets) beter kregen. Maar daarnaast bewerkte de industriële revolutie een verheving van oude problemen en zorgde zij voor nieuwe.

De groei en bloei van fabrieken creëerde bevolkingsdruk als die samenging met migratie en urbanisatie en tegelijkertijd woningbouw achterbleef bij de dynamiek in de industrie. Dat kwam veel voor en dat was ook de kern van het Maastrichtse probleem.

Hier moet overigens wel nog eens vermeld dat de bevolkingsgroei van Maastricht beperkt was en dat Maastricht ook niet uitzonderlijk was qua bevolkingsdichtheid.

[DIA 46]

De industriële revolutie zorgde ook voor nieuwe problemen. Bij de net genoemde keuring van Maastrichtse waren uit 1900 bleek ook enig grof aardewerk niet consumentvriendelijk te zijn: bij azijn kwam lood vrij.

De fabrieken creëerden nieuwe ziekten – de beroepsziekten- of maakten oudere massaal: loodvergiftiging respectievelijk de pottemannetjesziekte. En om het geheel gecompliceerd te maken: soms zorgden oplossingen voor problemen voor nieuwe problemen. Waterleidingen bleken een goed middel te zijn om cholera te verspreiden.

De oplossing van al die problemen vergde materiële en menselijke investeringen.

De institutionele innovatie kwam in Maastricht nauwelijks van de grond. Laat ik het niet hebben over de conflicten tussen Petrus Regout en burgemeester Pijls. Misschien nog sprekender was het gesteggel tussen de fabrikanten en het Burgerlijk Armbestuur over de verzorging van zieke arbeiders.

Volgens het laatste wilden de industriëlen geen macht afstaan. ‘Neen, wíj moeten meester over onze werklieden blijven’, had Louis Regout Marckx van het BA toegevoegd. De werkgevers wilden niet komen vragen ‘kan die man wat krijgen’.²³

In wezen ging het om tegengestelde belangen: de sociale zorg vond dat de industriëlen eigenlijk moesten betalen voor de schade die zij aanrichten bij hun arbeiders. Daarom was het Burgerlijk Armbestuur geïnteresseerd in de fabrieksarbeiders die met leverproblemen waren opgenomen in het ‘gebrekkighuis’.

[DIA 47]

De fabrikanten waren met mate er voor dat hun arbeiders goed werden behandeld, maar waren erop tegen dat de verschillen tussen fabrieksarbeiders en anderen – de armen! - werden weggepoetst. Of fabrieksarbeiders verpleging in het ziekenhuis moesten betalen met hun ziekengeld werd zo een steen des aanstoets. Zo vloei er heel wat water door de Maas voordat er iets gebeurde.

De consequentie van de gebrekkige institutionele innovatie was dat Maastricht terrein verloor en tegen het einde van de negentiende eeuw in de achterhoede belandde. Rond het midden van de negentiende eeuw - juist in fase dat de industrialisatie goed op gang kwam – waren de leefomstandigheden in Maastricht niet dramatisch. Zeker niet in een vergelijkend perspectief.

[DIA 48]

De commissie van 1867 leverde interessant materiaal. Zij vergeleek onder meer fabriekssteden.

[DIA 49]

Lichaamslengte was toen, zoals het nu is, een teken van meer of minder welvaart. In een samenleving waarin het slecht gaat zijn de mensen gemiddeld klein. Het aantal rekruten bij de militaire keuring afgekeurd omdat zij te klein waren, was in Maastricht gering. Geringer dan elders.

Ook als je alleen naar fabrieksarbeiders keek, dan waren de omstandigheden in Limburg gunstiger dan in alle andere provincies. In Nederland was ruim 40 procent van de fabrieksarbeiders te klein, in Limburg was dat slechts 27 procent.

Andere indicatoren wezen in dezelfde richting. Bij de kindersterfte waren de verhoudingen in Maastricht minder gunstig. Maar ook deze indicator – voor velen de beste maat voor sociale condities – gaf aan dat in 1867 het niet al te beroerd was in Maastricht.

Het hele debat over kinderarbeid indachtig is het zinvol enige aandacht te besteden aan onderwijs.

[DIA 50]

Hierbij valt op dat spoedig na 1850 de meeste kinderen naar de lagere school gingen, terwijl er toentertijd nog geen algemene leerplicht bestond.

Het aandeel van de kinderen dat kosteloos naar school ging was relatief hoog in Maastricht. Maar dat percentage daalde wel continue van 66 in 1850 naar 56 in 1890. Belangrijker dan subsidie of zachte dwang van arbesturen, de geestelijkheid enz., was dat ouders er voor kozen om hun kinderen op school te doen.

Dat sprak niet vanzelf. Want de industriële revolutie kon betekenen dat ouders of kinderen geld verdienen hoger waardeerden dan in de bankjes zitten.

De voorsprong werd niet vastgehouden en tegenover de gematigd positieve enquête van 1867 staat die van 1887.

[DIA 51]

Hier de commissie aan het werk bij een getuigenverhoor. De reputatie van de Regouts en de Sphinx, maar ook van Maastricht kwam deerlijk gehavend uit het getuigenonderzoek. Ik zal niet die geschiedenis oplepelen. Bespreken of bijvoorbeeld rector Wijnen aan nestbevuiling deed of dat juist een kritisch man monddood werd gemaakt.

[DIA 52]

Niet te ontkennen valt dat van de relatieve positie van Maastricht uit 1867 twee, drie decennia later weinig over was. De stad had niet kunnen aansluiten bij de vooruitgang die elders plaats had. De lokale maatschappelijke innovatie was te gering geweest.

Dit valt te illustreren met gegevens over kindersterfte of over de woonomstandigheden. Maar ik blijf nu even bij het onderwijs.

Het is niet zo dat de kinderen weer de school verlieten. Het eenmaal behaalde niveau bleef intact. Maar het lijkt erop dat men niet de kwaliteitsstandaarden kon halen die elders normaal werden.

[DIA 53]

Tegen 1904 was in Maastricht achterlijkheid op school een relatief groot probleem. Dat lag boven het landelijk gemiddelde. Niet dramatisch boven dat gemiddelde, maar het landelijke cijfer werd opgekrikt door het platteland. Juist omdat in de steden de omstandigheden relatief gunstig waren, viel het niveau van de stad Maastricht op. En in dat perspectief is het verschil met Heerlen, de moderne stad in wording, tekenend.

Het taalprobleem dialect was niet het enige dat speelde. Want bij rekenen waren de verhoudingen niet anders. Het was misschien een schrale troost dat bij geschiedenis er minder Maastrichtse ignorami waren dan landelijk.

De achterlijkheid was bovenal het gevolg van een ziekmakende omgeving.

[DIA 54]

Die omgeving was beroerder dan in de andere Limburgse stadjes en gemeentes. Maar ook dan in een grote stad als Rotterdam. De woon en leefomstandigheden in Maastricht vergden een prijs en een component van die prijs was dat kinderen op school een probleem hadden. Dat althans de generaties een probleem hadden die naar school gingen toen de industriële revolutie in Maastricht verflauwde.

De generatie van 1875 en later leefde dus in paradoxale omstandigheden. Zij kreeg het materieel iets beter. Door indirecte invloeden, de prijsontwikkeling. In de onmiddellijke leefomgeving was weinig vooruitgang te zien. En relatief – vergeleken met anderen – gingen de Maastrichtenaren met een bescheiden inkomen erop achter uit.

De voorgaande generatie kreeg werk, maar niet opmerkelijk lonend. De leefomstandigheden waren nog redelijk, maar die waren wel bedreigd. Want de woondichtheid per huis verdubbelde vanaf het eind van de achttiende eeuw tot 1879.

VI

Het is de laatste jaren regelmatig opgemerkt. In Maastricht is ‘nog geen steeg naar de eerste Nederlandse grootindustrieel... genoemd’. Het gerucht waarvan W. Wennekes in 1993 repte, dat er op het Céramique terrein een Regout Allee zou komen, is niet bewaarheid.²⁴ Als ik Caspar Cillekens artikel over ‘het kantelend beeld van een schoorsteen-aristocraat’ mag geloven krijgt Maastricht binnen afzienbare tijd zijn Avenue Petrus Regout.

Het is enigszins een mythe dat Maastricht Petrus Regout al heel vroeg in het verdomhoekje plaatste. In mijn beschouwingen van vandaag brak ik meestal in 1904 de lijn af. Nu werden er in 1905 in Maastricht historische feesten gehouden. Maastricht Vooruit, de VVV van die tijd, organiseerde die. Een van de praalwagens

[DIA 55]

was de wagen ‘Hulde aan Petrus Dominicus Regout’.²⁵

Petrus Regout behoort thuis in de historische canon van Maastricht. Het is onvermijdelijk bij zo’n karakter dat de meningen verdeeld zijn en dat die meningen blijven veranderen.

In 1853 werden in huize Thorbecke met gejuich ‘de appelen en peren uit het Limburgsch paradijs’ ontvangen. Vier jaar later schreef de liberale voorman, die toch ook een onafhankelijk denker was: ‘De heer Regout schijnt mij op een geheel verkeerde weg. Zijne hartstochtelijke berekeningen van eigen baat maken hem voor elk groot, algemeen belang ongevoelig.’²⁶

Het probleem van Maastricht was niet, zo denk ik, de paternalistische stijl van Regout en andere onhebbelijkheden. Ik ben ook niet zo gelukkig met de aanpak van bijvoorbeeld Wim Wennekes die enerzijds Regout tot ‘altijd vooruitziend,

messcherp denkende en formulerende' analist bombardeerde en anderzijds de volgende generatie uitmaakte voor 'vele malen asociaal dan hun vader.'²⁷ Dat lijkt mij toch vooral een verschuiving in afwachting van het volgend kantelen van reputaties.

Ik ben meer een voorstander van een structurele biografie. Om de personen te begrijpen moet je de context, de economische en sociale krachten en politieke structuren begrijpen, het tijdperk dat een persoon creëert en soms ook in de problemen brengt. In zijn biografie over Hitler heeft Ian Kershaw over zo'n aanpak behartigenswaardige dingen gezegd en Hitler is toch wel een uiterst beladen persoon.²⁸

Zo'n structurele biografie – of biografieën – en een goede bedrijfsgeschiedenis vergen nog heel wat serieus onderzoek. Over Petrus Regout en zijn opvolgers. Maar vooral naar de Maastrichtse samenleving in een comparatief verband.

In dat perspectief heb ik de man – de mannen - minder centraal gesteld. Het probleem van Maastricht was niet of de ene of andere man een held of schurk was. Het probleem was eerder dat de lokale industriële revolutie een beperkt verschijnsel was en spoedig uit stoom raakte. Het afdwingen van innovatie kan een hele klus zijn. Maar de eigenlijke Prometheus opgave is voortdurende innovatie.

Gelukkig is geschiedenis een loterij met meer kansen dan nieten. Op de moeilijke periode waarop ik heb gewezen volgden andere, meer gelukkige. Daarvan getuigt dat wij hier vandaag zijn omdat de nog steeds bestaande Sphinx vertrekt uit de binnenstad van Maastricht

Ik dank u.

¹ Album Regout.

² Maenen, 111-113.

³ Iterson, 174.

⁴ Wap, 222 ff.

⁵ De episode is verwarrend, omdat niet geheel duidelijk is of er sprake was van een bezoek van Willem II in twee parten in juni 1841 (14.06.1841-18.06.1841 25.06.1841-26.06.1841) en daarnaast nog een bezoek in juni 1842. Regout heeft het over 1842 in zijn Album en Maenen lijkt bezoeken in 2 opeenvolgende jaren te suggereren. De reis naar Vaals had evenwel plaats in 17.06.1841. Check met Journal du Limbourg, 14.06.1841; 19.06.1841; 15.06.1842.

⁶ Iterson, 119 n. 1; Maenen, 198.

⁷ Mekking 27.

⁸ Ik volg Allen, Explaining the Brit IR, paper Helsinki.

⁹ Enquete 1867, 900.

¹⁰ Regout, Pauperisme, 5.

¹¹ Regout, Pauperisme, 22 - 23, 33, 41.

¹² Maenen, 249.

¹³ Roemen, 161.

¹⁴ Wennekes, 51-52.

¹⁵ Geneesk Staatstoezicht 1887, 333.

¹⁶ Enquete 1867, 899-901.

¹⁷ Geneesk Staatstoezicht 1900, ***.

¹⁸ Poels Zestal redevoweringen, 109-115.

¹⁹ cie 1890, bijlage D, 10.

²⁰ Geneesk Staatstoezicht 1903, ***; 1904 ****.

²¹ Geneesk Staatstoezicht 1870, 300-301.

²² Geneesk Staatstoezicht 1873, 215.

²³ BA 270-271.

²⁴ Wennekes, Aartsvaders, 77-78.

²⁵ Misschien was de formulering in De Volkstribune, het Socialistisch Weekblad niet zo vreemd, toen daarin werd afgedrukt in 1895: den door de arbeiders geliefden en geprezen 'oude Regout' Perry, 57 [check]

²⁶ Thorbecke Correspondentie RGP 92, 64, RGP 98, 422.

²⁷ Wennekens, 61, 70. Ook Iterson, 176.

²⁸ Kershew 16, 21